

Arbeid en interactie bij de jonge Hegel²

Jürgen Habermas heeft in 1970 in een essay over een aspect van de 'Jena-Realphilosophie' van Hegel, de tegenstelling tussen de categorieën arbeid en interactie aangehaald. Het oogmerk van dit essay was toen de verschillen uit te werken, die met de 'categorieën taal, werktuig en familie' in het vroege geschrift van Hegel werden gebruikt en ze met name met de latere Marx te confronteren, die de categorie van de arbeid een feitelijk-misleidende, absolute dominantie zou hebben toegeschreven. In die scherpzinnige analyse werden echter in belangrijke mate de analogieën tussen de drie categorieën over het hoofd gezien en daardoor werd ook de genetische samenhang, die nochtans tussen hen bestaat, verwaarloosd. Iets dergelijks geldt ook voor de in-

-
- 1 Iring Fetscher betreurt het geen tijd meer te hebben gehad om deze tekst te reviseren. De voorstelling van Jürgen Habermas' theorie schijnt hem niet meer helemaal adequaat, maar daar de hoofdinteresse de interpretatie Hegel is, meent hij dat het om een kleiner euvel gaat.
 - 2 De vermelding 'I.F.' in de tekst betekent: toevoeging van Iring Fetscher. De vermelding (n. v.d. vert.) betekent: noot of tussenvoegsel van de vertaler. Het werkwoord 'aufheben' werd wisselend, naargelang de context, vertaald als: 'overstijgen', 'overschrijden', 'vernietigen', 'opheffen'. Zoals men weet gaat het hier om een centraal begrip uit de hegeliaanse dialectiek. Het heeft een meerduidige betekenis, waardoor het telkens met drie à vier Nederlandse werkwoorden zou moeten worden vertaald, wat om stijl- en constructieredenen onmogelijk was. Men doet er goed aan telkens die verschillende betekenissen in het geheugen te houden bij het lezen van de vertalingen 'overstijgen', 'vernietigen', enz. Het werkwoord 'setzen', dat evenzeer en samen met het vorige werkwoord een centrale plaats heeft in de hegeliaanse dialectiek, werd wisselend vertaald als 'plaatsen', 'zetten' en 'stellen'. Het begrip heeft bij Hegel tekens die verschillende (causatieve) inhouden. 'Indem' werd soms als 'doordat', soms als 'terwijl' vertaald, soms werd het in een dialectische interpretatie als 'doordat en terwijl' vertaald. Voor het overige verontschuldigt de vertaler zich bij de nauwgezette en geduldige lezers voor de soms onelegante constructies. Het artikel van prof. dr. Iring Fetscher gebruikt zeer uitvoerig, door middel van citaten die in de eigen tekst werden verwerkt, het bovenvermelde geschrift van Hegel. Dat bemoelijkte uiteraard het vertaalwerk in aanzienlijke mate, daar het gaat om verschillende soorten Duits. De lezer die moeilijkheden ondervindt met Fetschers schets van de 'voortgang' van Hegels ideeën, in het Jena-geschrift, over taal, arbeid, kind, bezit, volk enz. kan ik de raad geven eerst de korte samenvatting van de auteur te lezen, achteraan onder Romeinse drie. Mijn dank aan Paul Gelissen, voor enkele telefonisch verstrekte, substantiële grammaticale en semantische raadgevingen. Ronald Commers.

terpretatie van de categorieën 'productiekracht' en 'productieverhouding', die bij Marx eveneens complexer moeten worden uitgelegd, dan dat door Habermas gebeurt.

I.

In het systeem van de zedelijkheid, dat aan het Jena-geschrift voorafgaat, luidt het in de 'tweede potentie' bij Hegel: 'De liefde, het kind, de vorming, het werktuig, de rede, zijn objectieve en algemene betrekkingen, verhoudingen, maar natuurlijke, niet onderworpen, toevallige, onbeheerste, niet zelf in de algemeenheid overschreden en opgenomen; de algemeenheid is niet uit henzelf te voorschijn gekomen, en is ook niet tegenover hen gesteld.' (S 432 f). Boven dit stadium geraakt het individu bij Hegel slechts naar buiten, doordat 'arbeid' niet alleen meer over 'het opzichzelf-staande' gaat, niet 'met de totaliteit van de behoeften in verhouding' staat (S 433 f). Het is eerst door de *arbeidsdeling*, die tegelijk een betrekking tot de arbeid van de anderen met zich brengt, dat het arbeidende individu boven dit stadium uitkomt. Maar volgens Hegel constitueert zich samen met de arbeidsdeling ook de erkenning en verandert bezit in erkend eigendom. Als derde en laatste deel van dit vroege systeem werd onder de titel 'Zedelijkheid' tenslotte 'het volk' (in de betekenis van de eensgezinde gemeenschap) genoemd en aangeduid als 'algemeenheid, die de bijzonderheid omvat'. 'De ideële wijze het te aanschouwen', noemt Hegel ook 'God van het volk'. Daaruit volgt dan verder, in de filosofie van de wereldgeschiedenis, de formulering, dat de volkeren 'zichzelf', 'hun zelfbegrip', in hun religie van het ogenblik uitdrukken.

De 'standentheorie', die hierbij aansluit, met de hen telkens toebedeelde 'deugden', verwijst naar de latere filosofie van het recht. De rol van de taal komt helemaal in het begin van het systeem van de zedelijkheid voor, onder de titel 'de absolute zedelijkheid volgens de verhouding'. Daarbij wordt een soort dialectische opeenvolging geconstrueerd, gaande van het gebaar over het teken tot 'klinkende (hoorbare; n.v.d.vert.) rede', waarin 'de objectiviteit van het lichamelijke teken en de subjectiviteit van het gebaar' verenigd zijn (S 430). Het 'lichamelijke teken' is hierbij kennelijk als teken van *inbezitneming* te beschouwen en hangt op die wijze met de bewerking samen.

Waarop het hier voor mij vooral aankomt, is het inzicht dat bij Hegel arbeid zowel als taal van het begin af met interactie en met het samspel van meerdere individuen verbonden is. Arbeid is niet de eenzame betrekking tussen een mens en de buitenwereld, taal is niet (in elk geval niet alléén) de vrije plaatsing van willekeurige taalsymbolen door een individu, maar beide, 'de plaatsing van het teken' en de taalhandeling, zijn noodwendig betrokken op medemensen en staan tege-

lijk in relatie met arbeid, ter verandering van de gegeven natuur voor menselijke doeleinden.

II.

In de 'Jenenser Realphilosophie' van 1803/4 leeft Hegel nog in de ban van de 'theorie der potenties' van het systeem der zedelijkheid van Schelling. Hij onderscheidt hier:

1. de potentie van de herinnering en de taal;
2. de potentie van het werktuig en
3. de potentie van het bezit en de familie.

Het is over die arbeid, dat het in de eerste plaats gaat in de uiteenzettingen van Habermas.

Maar alle drie de potenties worden 'overstegen' en zijn eerst in de 'Volksgeest' werkelijk begrepen, 'Volksgeest' waarover wordt gezegd dat hij 'de aether' is, die alle individuele bewustzijnden in zich verstrengeld' heeft (S 232), en dat taal, arbeid en familiebezit eerst 'existerend' zijn in hem.

II/1. Taal

Zoals in het 'Systeem van de zedelijkheid' schetst Hegel ook hier het spreken als een synthese van zuivere gewaarwordingsuitdrukkingen (zuivere subjectiviteit) en teken (zuivere objectiviteit). Over het (hardop; n.v.d.vert.) spreken wordt gezegd: 'het teken moet als iets dat werkelijk is onmiddellijk verdwijnen. De idee van het bestaan van het bewustzijn is het geheugen, en het bestaan zelf daarvan is de taal' (210 f). Hegel poogt door zijn bedenking over de taal de eenzijdigheid van het realisme en het idealisme te overstijgen en hij polemiseert tegen 'een volstrekt belachelijk idealisme, dat het subject, het actieve van een tegenstelling als een lid van de tegenstelling beschouwt...' (215), van de tegenstelling van bijzonderheid en totaliteit, van subjectiviteit en objectiviteit enz.

Hegel beschrijft in dit deel een ontwikkeling, die aan de ontvouwing van de mens tot geest en aan zijn ontvoogding uit de natuur correspondeert. 'De gewaarwording', zo luidt het, 'wordt begrip van het bewustzijn, doordat zij tot herinnering en taal wordt, doch ook enkel maar tot begrip daarvan, of enkel maar tot formeel bewustzijn' (S 215 f). De taal, die zich verheft tot verstand, keert weer tot zichzelf; zij overstijgt de bijzonder uitgesproken namen. Het begrip – zoals alles – behoort tot de taal en wordt iets dat absoluut meedeelt' (216). 'De taal moet, zoals zij naar buiten wegsterft, in het bewustzijn zelf wegsterven' (216). Het bewustzijn trekt zich door alle concrete bepalingen op zich terug, 'zo is het in zich leeg, en onmiddellijk het tegenstelde van wat het in zich wou tot stand brengen; tegen dit volstrekt lege ene treedt de totaliteit van het zijn. Het door hem genegeerde is

evenzeer als wat hem absoluut negatief is, het ene van de formele redelijkheid... Het bewustzijn is het ene van de individualiteit geworden' (217). Om zich als zodanig praktisch te betonen, moet het bewustzijn (het bewuste individu) 'elke bepaling... van zich afscheiden, en in de dood van zijn volstreckte onafhankelijkheid en vrijheid, zich als volstrekt negatief bewustzijn verwezenlijken' (218).

In andere vroege geschriften – ook reeds in het 'Systeem van de zedelijkheid' zou hier de 'strijd op leven en dood' volgen, waarin verder slechts één van beide bewustzijnsvormen door de daad bewijst, dat hij 'van alles abstractie heeft gemaakt' en in staat is het leven op het spel te zetten voor de erkenning van zijn absolute zelfstandigheid (individualiteit). Hier luidt het echter alleen, in een korte alinea aan het einde van de uiteenzettingen over '1. potentie', 'Het bewustzijn als bewustzijn van het specifieke is tegengesteld aan het andere specifieke, en het moet eerst de bijzonderheid stellen als iets dat overstegen is, of als een bestaand ding tegen een bestaand ding-praktisch bewustzijn' (S 218). Zo wordt de 'overgang' naar de potentie van arbeid en werktuig aangeduid. In deze voorstelling abstraheert Hegel van de concrete sociale omstandigheden, waarin maar eerst arbeid en daarmee ook werktuigen ontstaan. De 'overgang' en de nauwe samenhang worden daardoor onduidelijk. Er wordt veel meer de indruk gewekt van een uiterst artificiële overgang, die minder in de zaak zelf, dan in het verloop van de filosofische reflexie zijn basis heeft.

II/2. Werktuig (praktische potentie)

'Die eerste potentie gaat door zichzelf in het tegenovergestelde over, in het volstrekt-tegenovergesteld-zijn, en elk onverschillig element van de algemeenheid, waarin zij onberoerd in elkaar zijn, verdwijnt, en zij zijn tegenover elkaar, zoals zij uit de vorige potentie te voorschijn treden, volstrekt tegenovergesteld, zonder relatie' (S 218 f). De theoretische eenheid van het algemene (totaliteit) en het bijzondere in de taal verdwijnt in de 'absolute bijzonderheid en oppositie'. Daarom wordt de 'overgang' gefundeerd in de praktische potentie: 'beide, die praktische zowel als die theoretische potentie, zijn slechts de ideale potenties; elk plaatst het bewustzijn slechts in de abstractie van de twee vormen van de tegenstelling, van het theoretische in de abstractie van de onverschillige, eenvoudige algemeenheid, van het praktische, dat we thans tot onderwerp van ons nadenken hebben gemaakt, in de abstractie van de volstrekt verschillende, volstrekt tegenovergestelde relatie' (S 219). In de theoretische potentie van de taal waren het algemene en het bijzondere abstract één, nu, in de arbeid (door het werktuig) verschijnen beide eenvoudigweg als tegenovergesteld. De arbeidende en zijn object staan tegenover elkaar, de ene, het subject, is alleen actief, het object is slechts passief. Hieruit ontwikkelt Hegel – reeds helemaal in overeenstemming het latere beroemde

hoofdstuk 'Meester en Knecht' (Herrschaft und Knechtschaft; n.v.d.vert.) uit de Phänomenologie (des Geistes; n.v.d.vert.) – de stadia van het 'praktische bewustzijn, gaande van het (dierlijke) verlangen, dat op de vernietiging van het object uitloopt, tot de arbeid, die als 'tegengehouden verlangen' het te bewerken object duurzaamheid verleent. 'Het menselijke verlangen, zo luidt het, moet in het overschrijden zelf ideëel overschreden zijn, en zo moet ook het object, doordat/terwijl het wordt te niet gedaan, blijven en het midden, dat het blijvend-overschreden-woorden van beide is, moet tegenovergesteld aan beide bestaan... De eenvoud van het vernietigen moet zijn eenvoud zelf ontbinden, moet een in zich belemmerd en een in zich tegenovergesteld zijn' (220).

De 'vermenselijking' door de arbeid bestaat, volgens Hegel, ten eerste in de overwinning (wij zouden thans spreken van sublimatie) van het dierlijke verlangen, en daarom zegt Hegel verder uitdrukkelijk 'arbeid vormt' (hij vormt niet alleen het object, maar hij vormt voor alles ook de arbeidende zelf), hij (de arbeid; n.v.d.vert.) moet 2. (ten tweede; n.v.d.vert.) het 'te vernietigen' object tegelijk bewaren, wat wil zeggen dat hij er de natuurlijke vorm van moet nemen, om er een andere stempel op te drukken, maar hij moet het als zodanig niet volledig vernietigen. De arbeid moet ten derde door de vervaardiging van het werktuig iets blijvends, iets overleverbaars maken, dat zich zowel van het particuliere subject van de arbeid als ook van het specifieke object van de arbeid duidelijk onderscheidt. Dit werktuig verschijnt als *analogon van de taal*. Zoals de taal is het het 'hogere algemene', het 'geestelijke en dat wat de samenhang tussen de individuen bewerkt. In de taal communiceren de individuen met elkaar, met de hulp van de werktuigen maken de individuen zich in hun praktische activiteit gelijk aan elkaar, wordt bijzondere arbeid imiteerbaar en wordt vaardigheid overleverbaar aan komende generaties.

'Op die manier is het individu als arbeidende actief, en het object wordt vernietigd – beide bestaan (tegelijk). Het verlangde komt in zijn vernietiging niet tot zijn bevrediging, en wat object is, blijft zowel bestaan als dat het wordt vernietigd. De arbeid is het praktische bewustzijn als relatie van het algemene eenzijn van beide; hij moet evenzeer midden zijn, waarin zij zich als tegengestelden verhouden en waardoor zij als van elkaar gescheidene een blijvend karakter hebben, zodat het arbeiden als zodanig zijn blijvende existentie heeft... Het werktuig is het redebrengeende midden, existerende algemeenheid van de praktische processen...' (221).

Traditie wordt door het werktuig mogelijk, omdat het onafhankelijk is van het actuele verlangen van de behoeften. Erg verrassend duiken in die samenhang plots de 'beide geslachten' op, die 'behoefte zijn voor elkaar', zodat 'elk in het bewustzijn van de ander, dit wil zeggen in zijn bestaan, in zijn voor-zich-zijn, zichzelf bewust, voor-zich is; en

de relatie tussen de geslachten wordt een relatie waarin, ... elk zelf een met de ander is; (het wordt) een ideale relatie. Het verlangen bevrijdt zich zo van de relatie tot het genot; het wordt een onmiddellijk een-zijn van beiden in het volstrekte voor-zich-zijn van beiden, of het wordt liefde; en het genot ligt in dit aanschouwen van zichzelf in het zijn van het andere bewustzijn. De relatie zelf wordt op die manier het zijn van beiden, dat wil zeggen het huwelijk' (222 f).

Die overgang is nogal verrassend. Het bindend lid is het 'tegenhouden verlangen', dat zowel voor de arbeid als voor de ideële geslachtsrelatie in de tot huwelijk voerende liefde wordt ingevoegd. Terwijl in de arbeid dit tegenhouden meteen uiteraard als noodwendig verschijnt, wordt het in de liefde vrijwillig voltrokken. In het eerste geval is de sublimatie door de sociale situatie van de arbeidende knecht afgedwongen, waarvan Hegel hier echter abstractie maakt, in het tweede geval wordt ze in de hand gewerkt door het vrijwillig afstand doen uit liefhebbende achting voor de ander. De tot liefde (ja zelfs tot echtelijke liefde) leidende sublimatie van de dierlijke geslachtsdrift overtreft als het ware de afgedwongen afremming van het verlangen van de arbeidende mens. Het moment van de interactie kan van de arbeid noch van de liefde losgemaakt worden, het is telkens op de meest enge wijze verbonden met die praktische verhoudingswijzen.

II/3. Bezit en familie

Analoog aan de structuren in de sfeer van de taal en van de arbeid, wordt ook hier – voor de maatschappelijke samenhang van de familie – een 'derde' (lid; n.v.d.vert.) aangewezen, waarin het op elkaar betrokken zijn van beide partners, man en vrouw, 'aanschouwelijk wordt'. 'De kant van het midden, waarin zij zich als één en als overstegen zien, is noodzakelijkerwijze een bewustzijn, want zij zijn slechts als bewustzijn één: het is het kind, waarin zij zich als in één bewustzijn, als één zien en waarin zij zich evenzeer als overstegen zien; en in het kind aanschouwen zij de wijze waarop zij werden overstegen. Zij zien zich in het kind als soort, als een ander dan zichzelf zijn, namelijk als eenheid die is geworden. Maar die eenheid die is geworden is zelf een bewustzijn, en wel een bewustzijn waarin het overstegen worden van de ouders zich ziet, of het is een bewustzijn, waarin het bewustzijn van de ouders in het kind wordt; of de ouders moeten het opvoeden. In zover zij het opvoeden plaatsen zij hun geworden bewustzijn in hem, en zij brengen hun dood voort, doordat zij het tot bewustzijn opwekken' (223 f).

Man en vrouw treden elkaar als afzonderlijk en als specifiek tegemoet; in hun zich-wederkerig-zien in de ander, ervaren zij zichzelf, in het kind echter, het produkt van hun liefde, ervaren zij zich als 'een

ander', namelijk als wat hun individualiteit en specificiteit heeft 'overstegen', als eenheid of ook als soort. Het resultaat van hun verbinding is 'een mens', maar tegelijk ook een zelfstandig bewustzijn (tenminste potentieel). Door de opvoeding van het kind wordt dit tot een zelfstandig bewustzijn, waarin de ouders 'hun dood' aanschouwen, namelijk hun overstegen-zijn als in een andere het 'hun eigen geworden bewustzijn' 'stellende'.

Waar zowel in het willekeurig geplaatste teken, als in het werktuig 'het andere' iets was dat aan het bewustzijn tegengesteld was, is het hier zelf een bewustzijn. 'Hier is het bewustzijn zichzelf een ander geworden, het kind de ouders, de ouders het kind; en de opvoeding van het kind is het in hem, als een ander dan het zelf is, voortgebrachte bewustzijn, zijn eigen worden; of zijn onorganische natuur, die het in zich verteert, is een geworden bewustzijn.' (224). Het kind eigent zich in de opvoeding het 'gewordene' (het gecultiveerde, het menselijke) bewustzijn van de ouders toe, het is zijn 'onorganische', namelijk niet alleen door het biologische gegeven gedefinieerde natuur. Het 'gevormde bewustzijn van de ouders' – zo wordt het verder genoemd – 'is de materie, op wiens kosten het (het bewustzijn van het kind) zich vormt' ... 'Wat zij (de ouders) het geven verliezen ze; zij sterven weg in hem; want dat wat zij hem geven, is hun eigen bewustzijn... de ouders aanschouwen in zijn worden hun overstegen-wor-den.' (224 f).

Het is de taak van het kind 'de ideale wereld (het bewustzijn van de ouders, die het betekenissen van wereld en maatschappij aanreiken, I.F.) te realiseren' (S 225). 'Voor het kind is de contradictie tussen de reële wereld en de ideale wereld van de ouders aanwezig; als wordend bewustzijn vernietigt zich die contradictie, doordat en terwijl de reële als voor hem (het kind; n. v. d. vert.) niet bewuste kant ideëel wordt gesteld' (S 225 f). Hegel verstaat, zoals men weet, onder 'ideëel stellen' het 'overstijgen én vernietigen' in een dialectische betekenis. Het 'ideëel stellen van de niet bewuste kant' kan geïnterpreteerd worden als de overschrijding van het onbewuste, de sublimatie (of ook de verdringing, in de niet geslaagde gevallen van sublimatie) van onbewuste driften, waardoor het kind gebonden blijft aan de dierlijkheid.

In de Realphilosophie van 1803/4 blijft Hegel niet bij deze ontwikkeling van het wezen van de familie stilstaan, maar hij sluit daar – nog in dit deel – de strijd voor de erkenning van meerdere families op aan. De noodzaak van de strijd wordt – verschillend met de Phänomenologie – nauwer verbonden met het worstelen om de erkenning van het exclusieve familiebezit als eigendom. Aan de andere kant ontbreekt (zoals ook nog in de 1ste uitgave van de Enzyklopädie) nog helemaal de in de rechtsfilosofie tussen familie en staat ontwikkelde burgerlijke maatschappij, waarin de emotionele eenheid van de personen in de familie opgelost is en het egoïstische individu wordt geconstitueerd,

dat alleen door de markt (waarvan de wetten de individuen verbinden 'achter hun rug') met de anderen een relatie aangaat. Daarom gaat het hier ook niet om de strijd van alleenstaande (symbolische) figuren, maar om de geschillen tussen familie-gehelen met hun eigen bezit: 'Het is volstrekt noodzakelijk, dat de totaliteit, waartoe het bewustzijn in de familie is gekomen, zich in een andere soortgelijke totaliteit van het bewustzijn als zichzelf kan erkennen.' (225 f). Daaraan wordt echter dadelijk het volgende toegevoegd: 'in dit erkennen is ieder voor de ander onmiddellijk een volstrekt bijzonder iets; ieder plaatst zich in het bewustzijn van de ander, vernietigt de bijzonderheid van de ander; of ieder plaatst in zijn bewustzijn de ander als een absolute bijzonderheid van het bewustzijn' (226).

'Dit dan is het wederkerig erkennen'. Het is volgens Hegel slechts mogelijk tussen 'bewustzijnen', die 'elke bijzonderheid van hun bezit en van hun zijn aan hun ganse wezen' hebben gekoppeld, 'elk moment als zichzelf stellend' (226). Men moet dat klaarblijkelijk zo verstaan, dat personen van een familie (vermoedelijk voor alles de familie vader) niet slechts vrouw en kinderen, maar ook het geheel van hun hebben als integraal bestanddeel van zichzelf beschouwen. 'Dit is het bewustzijn van het ideële-zijn van de wereld'. Al het uitwendige en materiële wordt door het bewustzijn als volstrekt aan hem ondergeschikt gezien, het is als eigendom slechts krachtens subjectieve wil en herkennen en het is niets als eigendom. Op die basis is 'de schending van een van zijn individualiteiten (daarom) oneindig; het is een absolute belediging, een belediging van zijn geheel, een belediging van zijn eer; en de botsing inzake elke bijzonderheid is een strijd inzake het geheel' (227).

Als zo'n 'totaliteiten' treden beide (families, of familie vaders?) tegenover elkaar met de eis tot erkenning. '... en het is de voorwaarde, ... a) dat elk in het bewustzijn van de ander verschijnt, als die, die hen uit de ganse extensie van zijn bijzonderheid sluit, b) dat hij in dit uitsluiten werkelijk totaliteit is.' (227). Dat kan niet door woorden alleen gebeuren, maar het moet zich als het ware handtastelijk manifesteren. 'Zij moeten daarom elkaar beledigen; dat elk zich in zijn bijzonderheid van zijn bestaan als exclusieve totaliteit stelt, moet werkelijk worden; de belediging is noodzakelijk; slechts in zover ik de ander in zijn zijnsverschijning stoor, kan hij zijn uitsluiten (zijn-zich-exclusief maken; n.v.d.vert.) van de ander (tegen, of ten nadele en ten koste van de ander; n.v.d.vert.) werkelijk maken, kan hij zich als bewustzijn manifesteren, (kan hij tonen; n.v.d.vert.) dat dit zijn zijn, de bijzonderheid indifferent, dat dit uiterlijke in hemzelf is. In zijn bezit moet ieder speciaal noodzakelijk gestoord worden, want in bezit zit de tegenstelling, dat een uiterlijk iets, een ding, iets algemeen van de aarde, in de macht van een enkeling zal zijn, wat tegen de natuur van het ding is, als iets algemeen, als iets uiterlijks, en het is het algemene

tegen de onmiddellijke bijzonderheid van het bewustzijn' (228). De strijd om erkenning is dus niet – zoals verder in de Phänomenologie – zuivere prestigestrijd, maar gaat tenslotte om de erkenning van de bezitter als eigenaar. Omwille van deze belangrijke erkenning, moet echter noodzakelijk ook het eigen leven op het spel worden gezet, om dat van de ander dodelijk te bedreigen.

In die strijd op leven en dood om de erkenning van het eigenaarschap, erkenning die een uitsluiten inhoudt, ligt klaarblijkelijk een tegenstrijdigheid. Het om erkenning worstelend bewustzijn manifesteert zich in elke bijzonderheid van zijn materieële bezit (als 'ideeël'), maar is ook bereid, 'voor dit ganse bezit en de mogelijkheid van alle bezit en genot, het leven zelf op te offeren' (S 228). 'Dit erkennen van het bijzondere is dus een absolute tegenspraak in zichzelf; het erkennen is slechts het zijn van het bewustzijn, maar doordat en terwijl het werkelijk wordt (dit wil zeggen doordat en terwijl het omwille van de erkenning werkzaam wordt, I.F.) vernietigt het het andere bewustzijn (daar het dat doodt, I.F.); hiermee vernietigt het erkennen zich zelf (daar er niemand meer is om het te erkennen). Het verwezenlijkt zich (het bewustzijn, I.F.) niet, maar houdt veel meer op te zijn, doordat het is (doordat het werkzaam wordt en slechts als iets werkzaams is het, I.F.). En toch is tegelijk het bewustzijn slechts als een erkend worden door een ander, en tegelijk is het slechts bewustzijn als volstrekt numeriek één en moet het als dusdanig worden erkend; dat betekent dat het moet uitlopen op de dood van de ander en op de eigen dood, en dat het slechts is in de werkelijkheid van de dood' (230).

Alleen in een laatste deel – met als titel 'Volksgeest' – (de titel komt niet van Hegel) wordt die aporetische (onbeslisbare, moeilijke; n.v.d.vert.) vorm van de strijd om erkenning overwonnen. Dat betekent echter ook, dat maar eerst in de sociale context van het 'volk' als de 'absolute, eenvoudige, levendige... substantie' (232) de categorieën, die binnen het kader van de lagere potenties werden behandeld, werkelijk bestaand en levensvatbaar zijn. Taal, arbeid, werktuig, familie, erkenning, eigendom hebben slechts werkelijk existentievermogen in het kader van de sociale relatie, die volgens Hegel door de 'volksgeest' wordt geconstitueerd, of anders geformuleerd: alleen in de interpretatie als totaliteit van een volksgeest bevatten die categorieën als concreet ding een werkelijke bestaansmogelijkheid. Het zich handhaven in het aanvaarden van het doodrisico, dat in de strijd van de individuen (families of familievaarders) tot een aporie leidde, kan hier door een werkelijk erkennen van elkeen door allen worden overtroffen. In de Phänomenologie is er slechts een Ik, het 'wij' wordt de rede.

II/4. Volksgeest

Precies zoals in het 'Systeem van de zedelijkheid' is er ook hier bij de

behandeling van de volksgeest sprake van, dat hij ‘de aether is, die alle bijzondere bewustzijnen in zich verstrengeld heeft, de volstrekte eenvoudige, levende substantie...’ (232). De preciesere beschrijving van dit collectief beeld kan heel helder worden verduidelijkt via de fundering van Rousseaus politieke categorieën. Over ‘het volk’, schrijft Hegel, dat het het zich manifesterende midden moet zijn van de tegenover elkaar geplaatsten, nl. dat waarin zij evenzeer één zijn, als dat waarin zij tegenover elkaar staan, en waartegen zij werkzaam zijn, een oplossend één, waarvan de activiteit tegen hun eigen activiteit (gericht) is...’ (232). Dat komt in aanzienlijke mate overeen met Rousseaus voorstelling van de ‘soeverein’, die uit de vereniging van de burgers (burgers als citoyens; n.v.d.vert.) bestaat, en als die vereniging (en slechts als die) tegen elk individu werkzaam is, in zover zij het verbindend wetten van handelen voorschrijft. In ‘Emile’ luidt het: ‘Het sociale contract is van een speciale en eigen soort (natuur) in zover het volk daarin met zichzelf een contract sluit, d.w.z. het volk in zijn geheel als soeverein met de individuele privé-personen als de onderdanen: een voorwaarde die de kunstgreep en het spel van de politieke machine uitmaakt en er alleen kan voor zorgen dat verplichtingen legitiem, redelijk en ongevaarlijk worden gemaakt, die bij gebrek daaraan absurd, tyranniek en slechts door de meest gewelddadige misbruiken zouden ingesteld zijn’ (Œuvres II, S 433, Hachette; een Nederlandse vertaling uit de Duitse vertaling van Fetscher, bij gebrek aan de desbetreffende uitgave kon ik bovenstaand citaat niet meer nakijken in een uitgave van de oorspronkelijke tekst van Rousseau; n.v.d.vert.). De metaforen van Hegel hebben de formule van het verdrag en de mechanistische machine uitdrukking van Rousseau geëlimineerd en in de plaats van ‘het lichaam - het geheel van het volk’ de uitdrukking ‘volksgeest’ geplaatst, maar voor het overige is de voorstelling helemaal gelijk. Ook Hegel spreekt van een ‘andersworden’, een verandering, die door het samenkomen als volk ontstaat, ook wanneer dit proces niet historisch mag worden verstaan: ‘Dit andersworden van zichzelf betekent dat het als een passief iets tot zichzelf als een werkzaam iets verhoudt, als actief volk (dat zou Rousseaus soeverein zijn, I.F.), iets dat van zichzelf een bewustzijn heeft, in het product, het aan-zich-zelf-gelijke verandert. En doordat dit gemeenschappelijke werk van alle (de republiek als soeverein) hun werk is als bewustzijn, worden zij daarin als iets uiterlijks, (dit wil zeggen vinden de individuen elkaar – als citoyens – in het gemeenschappelijke terug); maar dit uitwendige is hun daad; het is slechts tot wat zij het hebben gemaakt; het zijn zijzelf als actieve, overschredene, als middel aanschouwen zij zichzelf als een volk; en hun werk is tegelijk hun eigen geest. Zij brengen hem voort, maar zij vereren hem als iets dat voor zichzelf is; ...’ (232 f).

In die laatste zin kan men een anticipatie zien van de categorie van

de politieke vervreemding, zoals die door de jonge Marx, aansluitend bij Feuerbach, werd ontwikkeld. De volksgeest, door de individuen in het leven geroepen, die als republiek van verenigde citoyens een uiterlijke werkelijkheid heeft, wordt door diezelfde individuen als iets 'dat voor zichzelf is', dus als iets dat van hen verschilt, als iets dat vreemd is, vereert. Dat is niet helemaal fout, inzover zij ook werkelijk hun 'wensen en verlangens' (staat voor 'Eigensinn'; n.v.d.vert.) moeten opgeven om die eenheid te constitueren en Hegel zegt daarom uitdrukkelijk, dat zij hem voortbrengen door 'zichzelf te overstijgen'; maar tegelijk is de volksgeest toch slechts het produkt van de verenigde citoyens en niet iets 'dat voor-zich is', hoewel hij slechts werkelijk is zolang hij telkens weer door de vereniging van de individuen (en hun overstijging als geïsoleerde en enkeling) wordt voortgebracht. Daarom betitelt Hegel de volksgeest ook overtuigend als een onafgebroken te volbrengen werk, waarin 'het passieve en het actieve zelf overstegen' zijn, 'hij is slechts werk, wanneer de tegenstelling, wanneer de tegenstelling van actief en passief voorhanden is (volgens Rousseau de tegenstelling tussen citoyen en subject, die als individuen evenwel gelijk zijn); maar doordat het actieve als zodanig tegen het passieve is, stoppen het actieve en het passieve een tegenstelling te vormen, en is het slechts de absolute algemeenheid. De tegenstelling is slechts het volstreekte verdwijnen van zichzelf. Er moet waarheid zitten in de idee, dat de individuen hun bijzondere totaliteiten als een ideële (dit wil zeggen 'overstegen') zien, niet als een bedrog van allen tegen de totaliteit' (233). Dat betekent: de volksgeest, de verenigde citoyens vormen slechts dan werkelijk een gemeenschappelijk wezen, wanneer alle individuen zich als zelfstandige totaliteiten overstegen en met de anderen tot een 'politiek lichaam' (corps politique) (volksgeest) verbonden hebben. Het 'bedrog van allen tegen de totaliteit' is de listige houding van de egoïstische burger (hier in de betekenis van bourgeois en in tegenstelling tot citoyen; n.v.d.vert.), die het maar te graag zou hebben dat al de anderen de wetten van de gemeenschap zouden volgen, om zelf waar hij ook kan wetten, belastingsplicht enz. te omzeilen. De 'zedelijkheid', waarover Hegel het hier heeft, veronderstelt de overwinning van zo'n houding.

De verzedelijkende invloed van de volksgeest wordt in het daaropvolgende deel als 'negatief werk' als 'gericht tegen de verschijning van de anderen zoals hijzelf is, of zijn organische natuur' geapostrofieerd. Daarmee wordt, zoals verder wordt uiteengezet, niet de 'uitwendige natuur' bedoeld, die al in de taal, werktuig, geheugen enz. 'overstegen' werd, maar de familie en in het bijzonder de familie-eigendom, die 'als iets dat werd overstegen, moet worden gesteld'. Die overstijgende activiteit (in de dialectische betekenis) van de volksgeest wordt in de drie laatste delen, onder A., B. en C. gebruikt op de drie potenties, waarover het hier nog eenmaal uitdrukkelijk gaat; zij 'zijn ideaal;

zij bestaan eerst in een volk' (235). Dat geldt zowel voor de taal als voor 'arbeid en bezit', die nu ook in samenhang met het proces van de erkenning worden behandeld. In dit deel wordt duidelijk, dat het bij de arbeid die Hegel op het oog heeft, reeds om arbeid onder voorwaarden van de maatschappelijke arbeidsdeling gaat. Arbeid vereist zelfdiscipline, die slechts in de maatschappij kan worden verworven en afgedwongen, arbeid 'in de vorm van de algemeenheid' betekent arbeiden volgens een algemene regel en met algemeen toegankelijke werktuigen, zich voor de specifieke activiteiten 'geschikt' maken, dit wil zeggen zich op het niveau van de historisch bereikte trap van arbeidsproductiviteit, specialisatie en arbeidsdeling heffen. Het individu kan zich via ervaringen weliswaar inpassen in die toestand, hoewel die echter slechts waardevol worden voor de maatschappij, wanneer ze 'algemeen' worden op zich genomen, zodat de 'specificiteit' van wie de ervaringen opdeed weer wordt overstegen. Het zou gemakkelijk mogelijk zijn, die uiteenzettingen in de taal van de politieke economie om te zetten. De hierbij aansluitende uiteenzettingen over de essentie van de machine-arbeid verwijzen reeds naar de ontwaarding van de individuele arbeid (verlies aan kwaliteit; Fetscher spreekt van ont-kwalificering; n.v.d.vert.) en zijn monotoon karakter. Tenslotte weidt Hegel uitvoerig uit over de arbeidsdeling – zowel over de algemeen maatschappelijke als ook over diegene die binnen het bedrijf plaatsvindt (Smiths voorbeeld van de speldenproductie) om uiteindelijk het geld (de koopwaar van de koopwaren) als datgene wat alle door de arbeidsdeling voortgebrachte producten omvat en middel is voor alle behoeften, in te voeren. Het elementaire geweld van de blinde economische processen wordt tenslotte als 'wild dier' aangeduid, dat 'een voortdurend strenge beheersing en beteugeling nodig heeft' (240).

III. Samenvatting

Taal, werktuig en familiebezit zijn voor de Hegel van de Jena-geschriften abstrakte categorieën, die maar eerst in een volk werkelijk kunnen bestaan. Het is juist dat tussen de taal als medium van communicatie tussen mensen, het werktuig als 'midden' tussen mens en de te bewerken natuur en het kind als het zelfbewuste (of tenminste bewuste) midden tussen echtgenoten een duidelijk onderscheid moet gemaakt worden. De relaties wijzen op analogieën, maar zijn niet identisch. En toch gaat het in alle gevallen om categorieën, die betrokken zijn op een pluraliteit van personen en hun verhoudingen. Voor het medium taal (als een synthese van zuivere gewaarwordingsuitdrukking en teken ingevoerd) is dat onmiddellijk evident, maar het gaat ook op voor het werktuig, dat voor de 'anderen' zowel een tekenkarakter heeft, hen 'algemene eisen' van bekwaamheid stelt, als een ver-

binding tussen op elkaar volgende generaties in het leven roept. De metaforische uitdrukking, dat de taal verschijnt als een werktuig van de communicatie evenals de mogelijkheid de restanten van werktuigen van vergane culturen als mededeling (als taal) te lezen, die informatie geeft over hun leven en over hun maatschappelijke verhoudingen, verwijst naar de innige verwantschap van beide. Tenslotte is 'arbeid' als gedisciplineerde overheersing van de natuur onmogelijk zonder de bijkomende hulp van de maatschappij. Slechts in de maatschappelijke verhoudingen ontstaat 'arbeid'. Later zal Hegel het meester-knecht-model duidelijker als voorwaarde voor het 'tegengehouden verlangen' en dus voor de ontwikkeling van arbeidsbekwaamheid invoeren, maar ook hier is duidelijk, dat arbeid (als algemene vorm van inwerken op de natuur volgens bepaalde regels enz.) slechts in een maatschappelijke context mogelijk is. Er is dus telkens ook een aspect van interactie mee gemeoid, wat op indrukwekkende wijze uiteraard kan worden opgemerkt in het voorbeeld van de arbeidsdeling in de ganse maatschappij en in het bedrijf. De arbeid die de natuur een andere vorm geeft is telkens weer maatschappelijk. Tenslotte beeldt de familie als het ware de 'maatschappelijke uitvinding' uit, waardoor de natuurlijke verhouding van de geslachten als een 'zedelijke' (menselijke) wordt geconstitueerd. Door de verwijzing naar de familie-eigendom en naar de opvoeding van het kind, wordt de zuiverbiologische verhouding getranscendeerd. Het kind is noch enkel product, noch zuiver medium (zoals taal of werktuig), noch een 'zelfstandig geworden machine', maar is zelf een bewustzijn, een bewustzijn echter dat maar eerst door de gemeenschappelijke inspanning van de ouders (of oudergeneratie) ontstaat. Hegel ziet klaarblijkelijk de grenzen van die verhouding daarin, dat de familie niet over die eenvoudige reproductie uitkomt: met het zelfstandig worden van de kinderen 'sterven' de ouders in metaforische zin nog voor zij biologisch doodgaan. Van een verdere ontwikkeling blijkt hier nog geen sprake. Daartoe is klaarblijkelijk de grotere sociale eenheid van het volk (de volksgeest) noodzakelijk, waarin slechts de taal, cultuur, de productie gebaseerd op arbeidsdeling, ruil, geld, enz. mogelijk zijn. Nochtans behoudt – ook voor de latere Hegel – de familie, als eerste, eenvoudig voorbeeld van een verbinding van individuen haar betekenis. Het 'volk' (de republikeinse staat) verhoudt zich overschrijdend niet meer tot de voorafgegeven natuurlijkheid (zoals de opvoeding der ouders zich verhoudt tot de instinctmatig dierlijke existentie van de kinderen), maar tot de zich vastzettende particulariteit van de families en hun bezit. Slechts door de 'ideële overschrijding' van deze particulariteit kan de grotere eenheid van het volk (de staat) worden geconstitueerd. Hegel plaatst zich hier bewust tegen de opvatting van de gemeenschap, zoals die in de burgerlijke staatstheorie sinds John Locke karakteristiek werd en die de staat slechts als een machine, om de

privé-eigendom veilig te stellen, voorstelt. Daarbij knoopt hij bij Rousseau aan, die hij overigens de handhaving van de contract-metafoor als een fout aanrekent. De interactie als dat wat de burgerlijke openbaarheid constitueert, komt daarbij niet aan de orde. Zoiets correspondeert veeleer met de voorstelling van Locke: een consensus die tot stand komt, door de openbare debatten onder de bezittende burgers, die door middel van een parlement de gemeenschap aan hun belangen dienstbaar maken. Hegel daarentegen gelooft het redelijk-gemeenschappelijk belang te kunnen definiëren als dat wat voor het behoud en misschien zelfs voor de uitbreiding van de macht van de ganse gemeenschap (in de potentiële strijd met andere gemeenschappen) belangrijk is. De 'volksgeest' is geen produkt van de vrije interactie van onafhankelijke individuen, maar 'de aether' waarin zij slechts (als potentieel overstegen) werkelijk kunnen bestaan.